

А. Мұратқызы^{1*}, Т. Орманбекова²¹*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан*²*Селжұқ университеті, Конья, Түркия**E-mail: ¹aidana.alaman@gmail.com, ²tolkynormanbek@gmail.com**ORCID: ¹0000-0002-0439-6706, ²0009-0005-6823-8992***ТАРИХИ АҚИҚАТ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ:
ДАРХАН ӘБДІК ФИЛЬМДЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ**

Аңдатпа. Бұл мақалада танымал режиссер-журналист Дархан Әбдік түсірген «Ұстаз», «Аққан жұлдыз», «Өркениет шырақшысы» атты тарихи-деректі фильмдер негізінде деректі кино жанрындағы тарихи шындық пен көркемдік шешімдердің арақатынасы талданады. Автор фильмдерінде қазақ халқының тарихи жадысы мен рухани құндылықтарын жаңғыртуды мақсат тұтады. Зерттеуде аталмыш фильмдердің құрылымдық ерекшеліктері, баяндау формасы, драматургиялық желісі, визуалды құралдар, музыкалық сүйемелдеу мен дикторлық мәтіндердің рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, режиссердің архивтік құжаттар мен нақты тарихи деректерді ғылыми тұрғыда сұрыптап, экран тіліне лайықтап беру әдістері сарапқа салынады. Мақалада деректі фильмнің ұлттық мәдениетті қалыптастыру мен ұрпақ санасына ықпал ету құралы ретінде қарастырылуы маңызды орын алады. Дархан Әбдік фильмдеріндегі баяндау мен монтаж, кейіпкерді көрсету тәсілі, тарихи оқиғаларды көркем интерпретациялау әдістері қазіргі қазақстандық деректі кино өнерінің даму динамикасы мен кәсіби стандарттарына сәйкестігі тұрғысынан бағаланады. Автордың зерттеу нысаны – деректі фильмдегі көркемдік пен шындықтың шебер тоғысуы арқылы отандық киноөнердегі портреттік жанрдың жетістіктерін көрсету болып табылады. Сонымен бірге, мақалада көрерменге әсер ету тетіктері мен режиссерлік қолтаңбаның даралығы да жан-жақты сипатталады. Автор шығармашылығын талдай отырып, бүгінгі отандық деректі фильмдерді даму бағытына баға беріледі.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023-2025 жж. BR21882298 «Қазақстан әдебиеттануы мен өнертануы әлемдік гуманитарлық білімнің тұжырымдамалық эволюциясы аясында» нысаналы бағдарламасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: деректі фильм, режиссер, тарихи тұлға, мұрағат, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов, Әл-Фараби.

А. Муратқызы^{1*}, Т. Урманбекова²¹*Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан*²*Университет Сельджук, Конья, Турция**E-mail: ¹aidana.alaman@gmail.com, ²tolkynormanbek@gmail.com**ORCID: ¹0000-0002-0439-6706, ²0009-0005-6823-8992***ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ:
НА ОСНОВЕ ФИЛЬМОВ ДАРХАНА АБДИКА**

Аннотация. В данной статье анализируется взаимосвязь исторической реальности и художественных решений в документальном жанре на основе исторических документальных фильмов «Устаз», «Аққан жұлдыз», «Өркениет шырақшысы», снятых известным режиссером-журналистом Дарханом Абдыком. Фильмы автора направлены на возрождение исторической памяти и духовных ценностей казахского народа. В исследовании рассматриваются структурные особенности этих

фильмов, повествовательная форма, драматургическая сеть, изобразительные средства, музыкальное сопровождение и роль повествовательных текстов. Кроме того, анализируются режиссерские методы научной сортировки архивных документов и реальных исторических данных и адаптации их к экранному языку. В статье рассматривается документальное кино как средство формирования национальной культуры и воздействия на сознание поколения. Методы повествования и монтажа, способ показа персонажа, художественная интерпретация исторических событий в фильмах Дархана Абдыка оцениваются с точки зрения их соответствия динамике развития и профессиональным стандартам современного казахстанского документального кино. Объектом исследования автора является демонстрация достижений портретного жанра в отечественном кинематографе через искусное переплетение искусства и реальности в документальном кино. При этом в статье всесторонне описываются механизмы воздействия на зрителя и индивидуальность режиссерского почерка. Анализируя творчество автора, оценивается направление развития отечественного документального кино сегодня.

Благодарность: Статья опубликована в рамках финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023-2025 годы. Целевая программа BR21882298 «Казахстанское литературоведение и искусствоведение в контексте концептуальной эволюции мирового гуманитарного образования».

Ключевые слова: документальный фильм, режиссёр, историческая личность, архив, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уалиханов, Аль-Фараби.

A. Muratkyzy^{1*}, T. Urmanbekova²

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art Almaty, Kazakhstan

²Selçuk University Konya, Turkey

E-mail: ¹aidana.alaman@gmail.com, ²tolkynormanbek@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-0439-6706, ²0009-0005-6823-8992

HISTORICAL TRUTH AND ARTISTIC SOLUTION: BASED ON THE FILMS OF DARKHAN ABDIK

Abstract. This article analyzes the relationship between historical reality and artistic solutions in the documentary genre based on the historical documentaries “Ustaz”, “Akkan zhuldyz”, “Orkeniet shyraakshy” filmed by the famous director and journalist Darkhan Abdyk. The author’s films are aimed at reviving the historical memory and spiritual values of the Kazakh people. The study examines the structural features of these films, narrative form, dramatic network, visual means, musical accompaniment and the role of narrative texts. In addition, the director’s methods of scientific sorting of archival documents and real historical data and adapting them to the screen language are analyzed. The article examines documentary cinema as a means of forming a national culture and influencing the consciousness of a generation. The methods of narration and editing, the way of showing the character, the artistic interpretation of historical events in the films of Darkhan Abdyk are assessed from the point of view of their compliance with the dynamics of development and professional standards of modern Kazakhstani documentary cinema. The object of the author’s research is the demonstration of the achievements of the portrait genre in domestic cinematography through the skillful interweaving of art and reality in documentary cinema. At the same time, the article comprehensively describes the mechanisms of influence on the viewer and the individuality of the director’s style. Analyzing the author’s work, the direction of development of domestic documentary cinema today is assessed.

Acknowledgments: The article was published within the framework of funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025. Target program BR21882298 “Kazakhstani literary criticism and art criticism in the context of the conceptual evolution of global humanitarian education.”

Keywords: documentary, director, historical figure, archive, Ybyrai Altynsarin, Shoqan Walikhanov, Al-Farabi.

1. Kіpіcne

Ғаламтордың эволюциясымен қатар деректі фильм жанры да трансформацияға ұшырады. Цифрлық коммуникация құралдарының кеңінен қолжетімді болуы медиатұтынушыларға өз әлеуметтік, мәдени және саяси көзқарастарын аудиовизуалды форматта тарату мүмкіндігін беріп, деректі кино өндірісінің демократизациялануына ықпал етті. Сондықтан да деректі фильм жанрына өзгеше жан біте бастады. «Деректі фильм – бұл көрермен санасында эмоция мен түсінік тудырудың қуатты құралы. Ол деректерді визуалды түрде жеткізудің тиімді формасы» (Barna, 2018: 181). Қазір деректі фильмнің көркем жанрдағы ойын фильмдерінен еш айырмашылығы жоқ, оны тек ойын емес түріне жатқызуға болады. Бірақ көркемдік тұсынан деректі фильм еш қалыспайды. Мысалы, кез-келген көркем фильмде сюжеті бірден көрерменді баурап алатындай талап қойылса, бұл міндет деректі фильмге де қатысты, тек деректі фильмді жасаудағы қиындық негізгі шындықтан алыстамай, өзін сенімді түрде көрсетуде болып отыр. Деректі фильмді жарыққа шығарудағы тағы бір қиындық – режиссердің өз қиялынан шешім қоса алмайтындығында. Десе де, деректі жанрдағы сериалдар Нетфликс желісінде рекордтық нәтиже көрсетіп, жаңаша демге ие болып отыр. Нәтижесінде, деректі фильмнің гибриді түрлері көбейіп, әлемдік деректі фильмдер әлдеқайда дамып кетті. Техниканың жаңа мүмкіндіктерін пайдаланып адам таңқаларлық деңгейдегі фильмдер түсіріле бастады. Мысалы, макюментари, доканиме, роадмуви жанрлары өз көрермендерін тауып, бұрыннан таныс жанрларды барынша түрлендіріп келеді. «Деректі фильмді ғалымдар жанр ретінде анықтап, одан кейбір жағдайларда белгілі бір ішкі санат ретінде жіктейтін конвенциялар жиынтығын жасады. Осы жиынтықтарды көптеген деректі фильм теоретиктері конструктивистік тәсіл деп қабылдап, «адами қатынастарға байланысты анықтамалар жасады» (Хуаншу, 2024: 29).

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері ретінде сапалық талдау, контент-талдау және салыстырмалы әдістер қолданылды. Фильмдердің сюжеті, сценарий құрылымы, монтаж, визуалдық және дыбыстық шешімдері жан-жақты сараланып, олардың аудиторияға әсері мен тәрбиелік мәні бағаланды. Сонымен қатар, деректі фильм авторлары мен сыншыларының, соның ішінде Л.Г. Парфенов, Қ.Бейсекеев, А.Аханбайқызы сияқты мамандардың пікірі мен ұсыныстары ескерілді. Тарихи деректер мен архив материалдарына, сондай-ақ фильмдердің ғылыми-танымдық аспектілеріне ерекше назар аударылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада зерттеу материалы ретінде отандық портреттік жанрдағы деректі фильмдер алынған. Негізгі объект ретінде Дархан Әбдіктің режиссерлігімен түсірілген «Өркениет сақшысы», «Ұстаз» және «Аққан жұлдыз» фильмдері таңдалып, олардың құрылымдық, көркемдік, мазмұндық және ғылыми ерекшеліктері қарастырылды. Сонымен қатар, деректі фильм жанрының тарихи даму кезеңдері, портреттік жанрдың қалыптасу ерекшеліктері мен дамуы жөніндегі отандық және шетелдік әдебиеттер талданды.

3. Талқылау

Тарихи деректерге қарайтын болсақ, 1940 жылдардың аяғына қарай отандық деректі фильм саласына портреттік жанр біртіндеп ене бастағаны белгілі. Оны енгізген талантты деректі фильм режиссері Ораз Әбішев алғаш рет күйші Дина Нұрпейісова жайлы фильм түсіріп шыққан болатын. Бүгінде 80 жылдық тарихы бар бұл жанр отандық кинематографияда кеңінен дами бастады. Деректі фильм түсірудің шебері, ресейлік Л.Г.Парфенов: «Құжаттар бар болса, білім де шексіз болады. Біз деректі фильмдер арқылы білім аламыз» (Парфенов, 2021: 339) дейді. Бұл тұрғыда отандық көрермендерге экран арқылы білім беруде қоғамда қомақты жұмыстар атқарып жүрген автор, журналист Дархан Әбдіктің жетекшілігімен жарық көрген «Өркениет сақшысы», «Ұстаз», «Аққан жұлдыз» деректі фильмдерін ерекше атап өтуге болады. Телевизиядағы деректі фильмдердің ең негізгі үш тобы портреттер, тергеу және ғылыми-көпшілік фильмдер болып бөлінетінін ескерсек, Д.Әбдіктің негізінен портрет бағытындағы фильмдерін зерттеу объектіміз ретінде қарастырамыз. «Ұрпақтың отаншылдық, патриоттық сезімін шыңдау, өткен арқылы таным-түсінігін тәрбиелеу, ұлттық мақтанышын қалыптастырып, тарихи санасын дамыту – көркем туындылардың басты тәрбиелік-тағылымдық ерекшеліктері. Оқырман суреткер шығармасындағы сол дәуірдегі халықтың болмыс-бітімінен, тұрмыс-салтынан, әдет-ғұрпынан мағлұмат алады. Тарихи қайраткердің өмір жолынан, ерлік өнегесінен, даналық қағидаларынан, асыл қасиеттері мен істерінен тағылым түйеді» (Досанова, 2025).

Д.Әбдік – зерттеуші-журналист ретінде қазақ қоғамына қандай тақырып керек екенін тамырын дөп басып таба алатын білікті маман. Ол Қазақстандық саяси аренада түрлі білім реформалары жүргізіліп отырған шақта, қиын кезеңдерге қарамастан ағартушылықпен айналысып, қазақ жерінде алғашқы мектептердің ашылуына мұрындық болған Ыбырай Алтынсарин туралы «Ұстаз» деректі фильмін Қазақстан ұлттық арнасының тапсырысы бойынша түсірді. Түсірілім тобы Орынбор шекара комиссиясының мұрағатынан сол кездегі биліктің қазақтарды қалай шоқындыру керектігі туралы дайындаған арнайы деректерді тауып, үлкен зерттеу жұмысын жүргізді. Фильм сюжеті Ы.Алтынсарин мен орыс миссионері Ильминскиймен кездесуі арқылы өрбіп, толығымен баяндау форматында жүзеге асырылады. Нақты фактілік тұрғысында Алтынсарин мен Ильминскийдің 1869 жылы ағарту министрі Д.А.Толстойға, 1889 жылы В.В. Катаринскийге жазған хаты зерттеліп, христиан миссионерлерінің ұстанған саясатын ашық әшкерелейтін үзінділер келтіріледі. Жоба авторлары өз еңбектері туралы: «Алтынсарин дүниеге келмей тұрып әлде қайда ерте басталған Патшалық биліктің отарлау саясаты, қанды қырғындар, жауланған отар аймақтардағы түркі - мұсылман жұртының хал - ахуалы, шоқындыру саясатының ұңғыл - шұңғылын көрсетеді. Ал осы қу саясаттарын жүзеге асыру жолында пайдаланбақ болған Ыбырайлары өздеріне қарсы тұрып, қазақ болмысын сақтаудағы, Алаш арыстарының қалыптасуындағы, түркі – мұсылмандықтағы жәдішшілдіктің өріс алуындағы еңбегі дәлелді көрсетілген» (Қайсарбекұлы, 2022), – деп сипаттама береді.

Жобадағы тарихи маңызы бар хаттарды белгілі актер Берік Айтжанов пен журналист Дана Нұржігіт нақышына келтіріп оқи отырып, фильм мазмұнын кіргізе

түседі. Ұстаз жайлы түсірілген туындыда одан бөлек жазушы Алтынбек Шаяхметов пен Төлен Әбдіктің сұхбаттары да ұсынылып, фильмнің ғылыми аспектілерін тереңдетеді.

Сондай-ақ, фильм арқылы Ы.Алтынсариннің 1884 жылы шыққан «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінің жазылу тарихын, Троицк қаласында медресе ашылған кезде құрылыс жұмыстарына Ыбырайдың өз қалтасынан қаржылай көмек бергені туралы да деректер келтіріледі. Бұл ерліктің барлығы Ы.Алтынсариннің тек қазақ халқының болашағы үшін ғана емес, адамзаттың сауаттана түсуіне өз ықпалын тигізген қайраткер екендігін дәлелдей түседі.

Біздегі портреттік деректі фильмдердегі үлкен кемшіліктің бірі – драматургиялық тұрғыда бас кейіпкер қателігінің болмауы. Сценарийдің басым көпшілігі тікелей болмаса да, жанамалап тұлғаның тек кісілігіне, ұлт үшін жасаған жақсылығына ғана негізделіп жасалады. Ол туралы еліміздегі беделді басылым бетінде мақала жариялаған журналист А.Аханбайқызы: «*«Россия», «НТВ», «Discovery», «National Geographic» және басқа да батыстық телеарналардың фильмдері кең сұранысқа ие. Демек, бұл деректі фильм – қызықты сала, тек шетелдік режиссерлер секілді қызықтырып түсіре білсе, ол қалай да өз аудиториясын қалыптастырады дегенді меңзейді. Бұлар бүгінгі мен кешегі тарихтың беймәлім сырларын камера мен көк сандық арқылы жайып салуға әбден кәнігі болып алған. Мақтамайды. Адам болса, кісілігі мен пенделігін, оқиға болса, дұрысы мен бұрысын, ақ пен қарасын түрлі дереккөзден алынған мәлімет арқылы қатар алып отырып өреді»* (Аханбайқызы, 2017), – деп орынды пікір білдіріп өтеді. Осы орайда мақтау, мадақтаудан ада деректі фильмдердің портреттік жанрын әлі де болса дамыта түсу қажеттігі байқалады.

Деректі фильм авторларына қойылатын талаптың ең үлкені стиль мәселесіне қатысты болады. Бұл туралы отандық деректі фильм режиссерлерінің көшбасында тұрған документалист Қанат Бейсекеев: «*Деректі фильмнің режиссерінде қолтаңба болуы тиіс. Өзіндік стиль мен ерекшелік, фишка болғаны жөн»* (Слямбек, 2021), – дейді. Бұл тұрғыда Дархан Әбдіктің кез-келген фильмін ашып қарағанда бірден тануға болады. Зерттеу нысанасына алынып отырған үш фильмде бірдей тәсілдер, бір монтаж түрі, тіпті дикторлары да ұқсас. Бір жағынан стилім осы екен деп бірдей етіп түсіре беру, көрермендерді жалықтыратындай әсер берді. Тек кейіпкері мен оның жасаған жұмыстары өзгеше болмаса, көрермен бір циклдегі фильмді көріп отырғандай сезімде болады.

Автордың кәсіби тұрғыда сәтті түсірген фильмдерінің көшбасында «*Аққан жұлдыз»* тұр. Ағартушы-этнограф, тарихшы, шығыстанушы, фольклоршы, географ ғалымы Шоқан Уәлиханов туралы түсірілген фильмнің негізгі мақсаты – Шоқанның халық бұрыннан біле бермейтін қырларын көрсете отырып, тұлғалық болмысы мен сіңірген еңбегін жақынырақ таныстыру. Мысалы, Шоқанның әкесінен көпшілік үшін бейтаныстау цифрлы қаржы алып отыруы, оның Потанин мен Достоевскийден басқа да атышулы достарының болуы бірнеше саяси астары фактілерге толы деректер болып отыр. Автор осы мәселелерді алға тарту арқылы Шоқанның шынайы келбетін ашуға тырысады. Фильмде ұсынылған ақпараттардың ғылыми дәлдігі нақты даталар мен кеңес одағында орын алған саяси оқиғалармен расталып отырады.

Фильмде қолданылған көркемдік тәсілдер нақты оқиғаларға негізделген сахналармен, кәсіби анимациямен, графикамен, архивтегі материалдармен тұздықталып отырады. Автор фильмдегі ғылыми ұғымдар мен теорияларды көрнекілеу үшін ұтымды визуализация құралы болып табылатын инфографиканы да қолданады. Фильмнің ғылыми мазмұнын жеткізу мақсатында камераның қозғалысы мен монтаж тәсілдері, дыбыс пен жарық қолдануда да кино тілінде жүзеге асыруға тырысқан. Режиссер Билл Николз: «Фильмдердің құрылымында сұхбат, инфографикалар, құжаттар, кино-фотохроникалар қажет болады. Және оны жүргізушінің баяндауы да әсерлі болуы тиіс, дауыс ектіні де дұрыс қойылуы керек. Сценарий барлық деректерді жинақтап, нақты тұжырымды немесе нақты көзқарасты, идеяны жеткізуге жұмылдыруы тиіс» (Николз, 2021) дейді.

«Аққан жұлдыздың» ең үлкен жетістігі – режиссер фильмнің ритмін, әуезділігін таба алғандығында. Мысалы, «Ұстазда» автор далада, кешкі алаудың жанында отырып Ыбырай туралы оқиғаларды беймарал отырып баяндаса, «Аққан жұлдызда» фильм кейіпкері сынды жастықтың жалыны бар, бірнеше локацияда ұшқыр монтаж арқылы динамикасын жоғарылатып, ілгері ритмге құра білген. «Зерттеушілер режиссерлық сценарийде фильмнің құрылымының барынша динамикалы болуына мұқият назар аудару қажеттігін айтады. Бір көріністен екінші көрініске ауысудың ерекше техникасын пайдаланудың маңыздылығын да ашып көрсетеді, мұндайда музыка немесе қандай да бір инфографикалық тәсілдер ықпалды болатындығына тоқталады» (Егембердиев, 2021).

4. Зерттеу нәтижелері

Технологиялық инновациялар ойдан шығарылған баяндаудың өзіне де, көрермен-пайдаланушының өзара әрекеттесу сипатына да әртүрлі әсер етеді. Жаңа сапалы синтезді көрсете отырып, мультимедия жаңа деректі жанрдың эстетикалық және көркемдік мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Ал, Дархан Әбдіктің фильмдері негізінен тарихи тақырыптарға бағытталғандықтан анимациялық тәсілдерді ұтымды пайдаланған. Жалпы тарихи тұлғаларға арналған портреттік фильмдерде көбінесе арнайы қойылған сахналық кейіпкер арқылы немесе кейіпкер туралы түсірілген фильм, спектакльдерден үзінді көрсету арқылы экрандалып жатады. Мұнда да сол тәсілден алыстамай 1989 жылы режиссер М.Бегалин түсірген «Шоқан Уәлиханов» фильмінен үзінділерді келтіреді. Нәтижесінде актер Нұржұман Ықтымбаевтың кәсіби актерлық шеберлігінің арқасында деректі фильм көрермендерге Шоқан бейнесін көрсетуде шындыққа барынша жақындатылып, эстетикалық планның көптеген аспектілеріне сай келіп тұр. «Аққан жұлдыз» деректі фильмі өзінің ғылыми әдіснамасында салыстырмалы ғылыми зерттеу тәсілін қолданады. Автор саяси қақтығыстарды баяндай отырып, сондай дәуірде үлкен ғылыми зерттеу саяхатын сәтті аяқтап, небәрі 23 жасында өз заманының ең қатерлі миссиясын атқарып келген жас офицер өмірінің өзектілігін тереңдете түседі. Автор ретіндегі ең ұтымды шешімі және портреттік жанрдағы деректі фильмдерден ерекшелеп тұрғаны, туындыда интервью тәсілін қолданбайды. Фильмнің сценарийін жазу барысындағы ізденісте қаншама зерттеушілермен жасалған сұхбаттар стендаптардың артқы фонында қалып, автор репликасына ауыстырылған.

Жобада ұсынылған тарихи ақпараттар объективті, әрі бейтарап. Автордың жеке көзқарасы мен пікірі байқалмайды. Деректі фильм дәріптеп отырған құндылықтар тек қана ғылыми қауымдастықтар үшін ғана емес, жаңа Қазақстан ұрпақтары үшін сүбелі еңбек деп бағалауға болады. Себебі фильмнің негізгі аудиториясы 12 жастан асқан барлық көрермендерге деп бекітілгенімен, көбінесе өскелең ұрпақ үшін түсінікті, әрі маңызды болмақ.

Отандық телеарнада Шоқан туралы бірнеше деректі фильмді кездестіруге болады. Солардың ішінде шоқтығы биік тұрғаны – автор М. Бекбаева түсірген нұсқа мен біз талдауға алып отырған автор Д. Әбдік түсірген жоба. Екі фильмдегі тарихи деректер өте ұқсас. Әр автор өз көру бұрышы бойынша жас ғалымның жүріп өткен жолын өз көзқарастарымен суреттейді. Дегенмен, бұл фильмнен автордың кәсіби біліктілігі мен фильмді жарыққа шығару жолындағы қаржының көбірек болғандығы байқалады.

Фильмде автор ашқан тарихи жорамал шешімнің бірі – Шоканның туберкулезден қайтыс болмауы. Оған Достоевскийге жазған астыртын ойлы хаттарына сараптама жасай отырып қол жеткізеді.

Д.Әбдіктің жарыққа шығарған кезекті туындысы – Әл-Фараби өмірін негізге алған «Өркениет шырақшысы» фильмі. Бұл фильмнің негізгі идеясы туралы автор: «Әл-Фарабиді бүкіл әлемде «Екінші ұстаз» атаған және сол әл-Фарабидің бүкіл қадір-қасиетін сақтап, өзіміз ұмытып қалған дүниені бізге қайтарған – Европа. Бірақ, біздің мақсатымыз – әл-Фарабиді түсініп, білу. Сосын, әл-Фарабидің құндылықтарын өзіміздің қанымызға сіңіру» (Бексұлтанқызы, 2019), – дейді. Түсірілім тобы деректі фильм барысында ұлы ғалым Фарабидің ғылыми ізденістерінен бөлек, күрес пен ерлікке де толы ғұмырынан сыр шертіп қана қоймай, сол дәуірдегі Орта Азия, Түркістан аумағы, Араб халифатындағы ғылым мен білімнің жағдайын қамти отырып, қазақ қоғамында қалыптасып қалған кейбір түсініктерді бұзады. «Қазіргі шала сауатты дін адамдарының уағыз - насихатының әсерінен әл-Фараби мен Ибн Синаларды «ислам ғұламасы» деп түсінетіндер көрсе, діннің бір жақта қалып, Әл-Фараби ұстанымының мүлде басқа болғанын білер еді» (Қайсарбекұлы, 2022). Деректі фильмнің режиссерлері – Алмас Әбдік пен Серік Ибраим. Әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойына орай түсірілген жоба 5 ай көлемінде ежелгі Отырар, Каир Дамаск қаласында жүзеге асырылды.

Фарабитанушылар бүгінде АҚШ-тағы ілгері дамыған ғылым мен Жапониядағы ұшқыр технологиялар, Израильдегі кәсіби медицина мен Европада шабыттанған өнер, әсіресе музыка, әл-Фарабидің мұрасы екендігін дәлелдеп шықты. Осы орайда қазақ қоғамында ғалымның еңбектері жақынырақ дәріптеліп, арнайы деректі фильмге арқау болғандығы үлкен жетістік.

5. Қорытынды

Деректі фильмнің кәсіби тұрғыда барлық талаптарға сай түсірілуі негізінен екі факторға байланысты болады. Біріншісі, түсірілім тобының біліктілігі, екіншісі, техникалық жабдықтардың соңғы үлгіде болуы. Бұл фильмдегі түсірілім тобының кәсіби қабілеті мен жинаған тәжірибесіне еш күмән келтірмейміз. Себебі, Дархан Әбдік пен Дана Нұржігіт – талай жылдар бойы қазақ телевизиясында өзін әлдеқашан

дәлелдеп үлгерген тұлғалар. Ал техникалық мүмкіндіктеріне келер болсақ, деректі фильм Ұлттық арнаның тапсырысы бойынша түсірілгендіктен кейін, келісімшарт бойынша техникалық мүмкіндіктері де барынша соған сай болып отыр. Қытайлық деректі фильм зерттеушісі Джя Чжанке бір мақаласында былай деп жазады: «Кәсіби командалар, олар бірегей көзге ие және әлемді ашуға қабілетті. Деректі фильм шығармашылығы туралы айтқан кезде, туындыда толығымен дайындалуы керек, көр соқырлықпен не болса соны түсіру емес, қайта жүйелі жүлгелі түсіру керек, бол кәсіби командирлер үшін аса қиындық тудыра қоймайды. Ал әуесқой команда болса, мәлім бір жерінен қателік кетуі әбден мүмкін» (Рабигер, 2005: 556).

Талдауға алынып отырған үш фильм де баяндау тәсілі арқылы түсірілген. «Егер деректі фильм – баяндау болса, музыка – сол баяндауға, сторителлингке әр беретін қуатты құрал» (Слямбек, 2021). Деректі фильмдегі маңызды орынның бірін – дыбыс алатыны белгілі. Тіпті кейде пайдаланылған музыканың түсірілген картинадан да асып түсетін жағдайлары кездесіп жатады. Себебі визуалдық өнімде дыбыс арқылы көрерменді оңай баурап алуға болады. Кейбір режиссерлер қолданған музыкасы арқылы манипуляция жасайтын сәттер де болып жатады. Бұл орайда Д.Әбдік өз теле өнімдеріне музыка таңдауда үлкен жауапкершілікпен қарағаны байқалады. Қай фильмін алып қарамасақ та, фильмде баяндалып жатқан оқиға мен кадр сыртындағы дауысқа музыка қосылып, фильм құндылығын арттырып отыр. «Музыка, фотография жабдықтары технологиясының жаңашылдығы әсерімен, көрініс үлгісінің сұлулығын деректілігін дәйектілендіру адамдарға романтикалық визуалды тәжірибе әкеледі» (Мұтарбекқызы, 2022: 36). Дегенмен техникалық мүмкіндіктер қанша жерден мықты болғанымен, деректі фильмдегі зерттелген ақпараттың өзектілігі мен көтерілген тақырыптың шынайылығы болмаған жағдайда деректі фильм түсірудегі өзекті ойды аша алмайды.

«Шығармашылық туынды жеке суреткердің шабытының нәтижесі ғана емес, тарихқа айналған кешегі күндерді бұрмаламай, тың тақырыпқа айналдыра отырып, бүгінгі замандаспен сырластырса, адамды, ізгілікті сүйеге үндесе, қоғам үшін қажет міндет арқаласа, идеялық салмақты лайықты көтере алатын режиссері дәл табылса, деректі фильм туралы біржақты пайымның белең алуына тыйым болар ма еді» (Аханбайқызы, 2017). Өкінішісі, қазіргі қазақ экранының негізгі кейіпкерлері – хандар мен батырлар. Негізінде бүгінгі күннің кейіпкерлерін көптеп көрсетуіміз керек. Осы орайда мемлекетке мәдени саясатымызды қайта қарастыру қажеттігі туындайды. Сондықтан да, ғалымның шығармаларын қазақ тіліне сапалы аударма жасап, ұлттық руханиятқа айналдыра білуіміз қажет.

Әдебиеттер:

1. Аханбайқызы А. Деректі фильмге дүр сілкінер кез келді // Егемен Қазақстан. – 2017. – 12 мамыр. <https://egemen.kz/article/145658-derekti-filmge-dur-silkiner-kez-keldi>
2. Бексұлтанқызы Н. Шыңғысханды дәріптейтін болсақ, әл-Фарабиді жоққа шығару керек! // – 2019. – 25 қазан. <https://abai.kz/post/99790>
3. Barna K., & Szabó D. Documentary films as instruments of social change: A qualitative analysis of audience responses. *Journal of Media Practice*, 2018. 19(3), 181–198.

4. Досанова Қ.С., Солтанаева Е.М. М.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» повесінің экранизациясы // "Керуен" ғылыми журналы – №1(86). – 2025. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.1-07.17.07.25>
5. Егембердиев Ы.Д., Тұржан О.І., Ибраева Э.Е. Деректі фильм түсірудегі заманауи талаптар // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. – № 3(136). – 2021.
6. Қайсарбекұлы М. Дарханның деректі фильмдері // ЗТВ | QAZAQSTAN. – 2022. – 1 қаңтар. https://vk.com/wall-31643537_7221524
7. Мұтарбекқызы А. Деректі фильм түсірудегі техникалық және шығармашылық мүмкіндіктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. – № 3(140). – 2022.
8. Николз Б. 6 стилей документального кино по Биллу Николзу – 2021. – 3 июль. <https://pervoe.ru/article/kultura/6-stiley-dokumentalnogo-kino-po-billu-nikolzu-s-primerami/>
9. Парфенов Л. Интонация – мой основной навык // ПЖ. – 2022. – 26 январь. <https://esquire.ru/rules/63432-leonid-parfenov/#part>.
10. Рабигер М. Деректі фильм шығармашылығы. – Пекин: Қытай ақпарат университеті баспасы, 2005. – 556 б.
11. Слямбек Қ. Қазақстанда деректі фильм түсіру, табыс, кейіпкер таңдау – Қанат Бейсекеевпен MediaHub // Massaget КЗ. – 2021. – 31 тамыз. <https://massaget.kz/persona/kazakstanda-derekt-film-tusru-tabyis-keypker-tandau-kanat-66041/>
12. Xuanshuo L., Levi D. The story behind the cinematic true crime documentary: working towards a typology. *Studies in Documentary Film* Volume 19, Issue 1. 29-34. – 2024. <https://doi.org/10.1080/17503280.2024.2425132>

References:

1. Akhanbaikyzy A. (2017). Time for a Documentary Film Renaissance // Egemen Kazakhstan. – May. <https://egemen.kz/article/145658-derekti-filmge-dur-silkiner-kez-keldi>. (in Kaz.).
2. Beksultankyzy N. (2019). If We Glorify Genghis Khan, Then We Must Deny Al-Farabi! // Abai.kz. – October 25. <https://abai.kz/post/99790>. (in Kaz.).
3. Barna K., & Szabó D. (2018) Documentary Films as Instruments of Social Change: A Qualitative Analysis of Audience Responses. *Journal of Media Practice*, 19(3), p.181–198. (in Eng.).
4. Dossanova K.S., & Soltanaeva, E.M. (2025). Screen Adaptation of M. Auezov's "Karash-Karash Incident" // Keruen Scientific Journal – No. 1(86).. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.1-07>. (in Kaz.).
5. Egemberdiyev Y.D., Turzhan O.I., & Ibraeva, E.E. (2021). *Modern Requirements for Documentary Filmmaking* // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. № 3(136). (in Kaz.).
6. Qaisarbekuly M. (2022). Darkhan's Documentary Films // ZTB | QAZAQSTAN. – January 1. https://vk.com/wall-31643537_7221524. (in Kaz.).
7. Muhtarbekkyzy A. (2022). Technical and Creative Opportunities in Documentary Filmmaking // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. – №. 3(140). (in Kaz.).
8. Nichols B. (2021). 6 Styles of Documentary Film According to Bill Nichols (with Examples) // July 3. <https://pervoe.ru/article/kultura/6-stiley-dokumentalnogo-kino-po-billu-nikolzu-s-primerami/>. (in Russ.).
9. Parfenov L. (2022). Intonation is My Main Skill // Esquire Russia. January 26. <https://esquire.ru/rules/63432-leonid-parfenov/#part>. (in Russ.).
10. Rabiger M. (2005). *Documentary Filmmaking*. Beijing: China Communication University Press. – 556 p. (in Kaz.).
11. Slyambek Q. (2021). Documentary Filmmaking in Kazakhstan: Income, Hero Selection. – Interview with Kanat Bisseykeyev // Massaget.kz.– August 31. <https://massaget.kz/persona/kazakstanda-derekt-film-tusru-tabyis-keypker-tandau-kanat-66041/> (in Kaz.).
12. Xuanshuo L., Levi D. (2024). The story behind the cinematic true crime documentary: working towards a typology. *Studies in Documentary Film* Volume 19, - Issue 1. 29-34p. <https://doi.org/10.1080/17503280.2024.2425132> (in Eng.).